

.....

**כלכלה עם פנים
אנושיות**

**כלכלה דמוקרטית של
המאה ה־21**

ליה אטינגר ועמיתי שחרית

.....

מכון שחרית לפוליטיקה חדשה הוקם בשנת 2009 ויוצא כיום לפעולה לאחר שנתיים של עבודת חשיבה של הצוות המייסד. מטרת שחרית היא ליצור תשתית רעיונית מרעננת לפוליטיקה בישראל - פוליטיקה חדשה אשר מערערת את הדיכטומיות המיושנות, וקוראת תיגר על הנחות היסוד בחשיבה הפוליטית שלנו אשר אינן מתאימות עוד לעת הנוכחית.

מכון "שחרית" משלב בין חשיבה למעשה דרך קואליציה מגוונת של קהילות במדינת ישראל. זאת, בכדי לבנות מכנה משותף בין כלל הקבוצות בחברה הישראלית לשם יצירת עתיד מקיים המאפשר שגשוג לכולם.

ריכוז והפקה: נעה הופנר noa@shaharit.org.il
עיצוב: הראל שרייבר www.harelschreiber.com

.....

הכותבת:

ד"ר ליה אטינגר היא אחראית מחקר ופיתוח במרכז השל לקיימות. בעלת תואר דוקטור בביולוגיה מהאוניברסיטה העברית. עבודת הדוקטורט שלה ומחקר הפוסט-דוקטורט באוניברסיטת ברקלי ובאוניברסיטה העברית עסקו באבולוציה ובפילוסופיה של הביולוגיה. אטינגר הייתה עמיתה וגם חברת סגל בבית הספר למנהיגות חינוכית. היא עסקה בפיתוח וביישום של מודל חדשני בחינוך: "קהילות חשיבה", במכון ברנקו וייס ובבתי ספר שונים בארץ. כמו כן, לימדה באוניברסיטה העברית ובמכון כרם להכשרת מורים ברוח הומניסטית. שנים ארוכות של לימוד אוטודידקטי הפכו אותה לסמכות מקצועית, פובליציסטית ומרצה מבוקשת בנושאי קיימות, גלובליזציה וכלכלה מקומית.

.....

עמיתי שחרית:

ד"ר אילון שוורץ הוא ראש מכון שחרית וחבר פקולטה במרכז מלטון לחינוך יהודי באוניברסיטה העברית בירושלים.

ד"ר שרית בן שמחון-פלג היא המנהלת האקדמית של בית הספר לממשל ולמדיניות על שם הרולד הרטון באוניברסיטת תל אביב.

ד"ר עו"ד עופר סיטבון הוא ראש תחום מחקר במכון לאחריות תאגידית במרכז האקדמי למשפט ולעסקים ברמת גן.

נזיר מג'לי הוא סופר ועיתונאי, מגיש תוכנית אקטואליה בערוץ 2 ופרשן לענייני ישראל בעיתון "א-שרק אלאוסט" היוצא בלונדון, ובערוצי טלוויזיה בעולם הערבי.

ד"ר נח עפרון הוא מרצה באוניברסיטת בר אילן בתוכנית הבין תחומית למדע, טכנולוגיה וחברה אותה ייסד.

.....

המגיבים:

.....

תמר בניוסף כלכלנית ועיתונאית כלכלית. מלמדת ומרצה על כלכלת ישראל במכללות ובמקומות אחרים, בעלת הבלוג "עידן השוק החופשי", ומחברת הספר "ברוכים הבאים לשוק החופשי".

פרופ' אביה ספיבק פרופסור לכלכלה באוניברסיטת בן-גוריון. בקיץ 2011 עמד ספיבק, יחד עם פרופ' יוסי יונה, בראש צוות יונה-ספיבק, שהורכב מוועדות מומחים עצמאיות, כחלופה לוועדת טרכטנברג.

ד"ר שחר דולב בעל תואר דוקטור לפילוסופיה של המדעים, מרצה בתחום כלכלה אקולוגית בבית הספר ללימודי הסביבה ע"ש פורטר באוניברסיטת תל אביב ומנהל תחום המחקר בפורום ישראלי לאנרגיה.

רו"ח ואיל כריים מנכ"ל מרכז העסקים הערבי בישראל, שותף בשני משרדי רו"ח ומרצה בחוג למינהל עסקים באוניברסיטת תל אביב, דוקטורנט לכלכלה.

חנה קים לשעבר עיתונאית ב"הארץ", מייסדת ועורכת עיתון "הפטיש", מיוזמות תנועות המחאה אקטיביסטיות "המשמר החברתי בכנסת" ו"ישראל יקרה לנו".

הרב ידידיה סינקלייר בוגר אוניברסיטאות אוקספורד והרוורד בתחום הכלכלה האקולוגית, יועץ בכיר בתחום לממשלת אנגליה ושותף ליוזמה חינוכית פרטית בתחום האקולוגיה והיהדות.

מרב מיכאלי היא עיתונאית, אשת תקשורת ומרצה ופעילה חברתית ופמיניסטית.

ד"ר אמיר פז'פוקס מרצה בכיר בפקולטה למשפטים וראש הקליניקה לצדק חברתי בקריה האקדמית אונו. עמית אורח, המרכז למשפט וחברה, אוניברסיטת אוקספורד.

כלכלה עם פנים אנושיות¹ - כלכלה דמוקרטית של המאה ה-21²

2. אביה ספיבק

השם טוב מאד: יש כלכלה, אי אפשר להתעלם ממנה. אבל יש לאנשים פנים, הם לא גורמים מופשטים.

מהפך לא בשלטון אלא ברעיונות השולטים

כל כך הרבה דברים משתנים בן רגע. כמעט בלתי אפשרי לנתח ולהבין את המציאות המתהווה לנגד עינינו. מי היה מאמין באביב 2011, שבקיץ יצעדו יותר מ-300 אלף איש ברחובות ויצאו בקריאה לצדק חברתי. מי היה מאמין שכמה חבר'ה צעירים יטו יתנד בשדרות רוטשילד והיתנד כמו באורח קסמים תפרוץ דרך לרגשות התסכול והתקווה של החברה הישראלית?

אנחנו צריכים לשאול את עצמנו איך יכול להיות שרוב מוחלט של הציבור הישראלי תומך בצדק חברתי ונבחרה הציבור לא ידעו זאת? איך קרה שכל כך הרבה בעלי תפקידים ומקבלי החלטות השתתפו ביישום של מדיניות הסותרת את ערכיהם³? אי אפשר שלא להתרגש לנוכח החגיגה של הדמוקרטיה הישראלית המתחוללת ברחובות. מהפך לא בשלטון אלא ברעיונות השולטים. פתאום מסתבר שאפשר ורצוי לשים סימן שאלה גדול על גישות כלכליות שנחשבו במשך שנים ארוכות מובנות מאליהן.

יש כיום תחרות בין שלוש תפיסות רעיוניות מרכזיות - הגישה השלטונית השלטת ושתי תפיסות אלטרנטיביות המבקשות להחליף אותה ולבטא כל אחת בדרכה את התביעה לצדק חברתי. מאמר זה מבקש להציע גישה רעיונית רביעית מקיפה וחדשנית - אך לפני כן ננסה לסכם בקצרה את שלוש הגישות המתחרות.

שלוש תפיסות מתחרות

התפיסה של ממשלת ישראל הנוכחית וגם של הממשלות הקודמות מאז שנות השמונים של המאה העשרים היא שהדבר החשוב ביותר הוא הגדלת העוגה - צמיחה כלכלית⁴. הטענה היא שכשיש צמיחה בסופו של דבר כולם נהנים ממנה. לשיטתם גם הם בעד צדק חברתי - כאשר הכלכלה פורחת מצבן של השכבות החלשות משתפר יחסית למצבן הקודם. ההבדל הגדול הוא בכך שהמחזיקים בתפיסה זו אינם רואים בעיה מהותית בפערים חברתיים. להיפך, לדעתם רמה מסוימת של אי שוויון מתמרכת אנשים להתקדם ולהשיג, מדרבנת את התחרותיות ואי לכך תורמת לצמיחה. המדינה נתפסת כגורם המפריע ליצירתיות האנושית - המנגנון הממשלתי צריך להיות קטן ויעיל, לווסת בלבד את הפעילות בשוק ולא לפעול בו באופן ישיר. ממשלה גדולה יוצרת מערכת שכל שאיפתה היא לקיים את עצמה, וכך נוצרת בירוקרטיה מסורבלת. אי לכך הפרטה היא הדרך להגברת היעילות, אפילו את מנגונו הפיקוח ניתן להפריט. תפקיד הממשלה מצטמצם לשמירה של הסדר הציבורי ולטיפול בנושאי ביטחון ויחסי חוץ⁵.

המחאה הגדולה קמה נגד גישה זו משני טעמים. הראשון, מבחן התוצאה הוכיח שלא כולם נהנים מפירות הצמיחה. לא רק השכבות החלשות אלא גם מעמד הביניים חש שהוא עובד קשה ואינו מצליח ליהנות מפרי עמלו. הכלכלה פורחת

4. תמר בן-יוסף

קיפוח כל יעדי איכות החיים החשובים, לכאורה מוביל

למסקנה של התמקדות יתר בצמיחה. אך, למרבה הצער, מאז אמצע שנות ה-80, אפילו יעד זה אינו מאומץ באופן חד וברור על ידי כל ממשלות ישראל (ולהוציא ממשלת רבין). היעד היחיד שנשמר הוא יעד היציבות: אינפלציה שנתית בטווח של 1% עד 3% לשנה. יעד הצמיחה (והתעסוקה המלאה שאתו) הלך וננטש בהדרגה מאז ימי ראשית המדינה, שאז היה בשיאו. טווח ההסתכלות קדימה, שהיה עשר שנים בין שנות ה-50 לשנות ה-70, התקצר לשנה או שנתיים היום. זו גם אינה הסתכלות תכניתית - הסתכלות המלווה בהתחייבות של הממשלה ובבדיקת האמצעים להגשמתה. זו תחזית, המופיעה בתקציב האוצר לצורך חישוב הכנסותיו והוצאותיו.

1. תמר בן-יוסף

כלכלה עם פנים אנושיות? זו השאלה הגדולה של ראשית המאה ה-21. המאמר שלמטה שואל אותה בדיוור חי ותוסס.

3. אביה ספיבק

זו שאלה מצויינת והיא ביסוד המהפכה הכלכלית שקרתה בישראל. השתלבו כאן צורך מקומי לשלוט בתקציב כדי למגר את האינפלציה - צורך אמיתי ונכון - ורעיונות שיובאו מחו"ל על יתרון של השוק החופשי וחסרונה של הממשלה. רונלד רייגן - שהיה כנראה השפעה גדולה על רה"מ נתניהו - טבע את הביטוי: הממשלה אינה הפתרון, היא הבעיה. מכאן ניתן לגזור באופן ישיר את הביטוי של נתניהו, שהממשלה היא האיש השמן הרוכב על האיש הרוה - הסקטור העסקי.

5. שחר דולב

ולמה רק ביטחון ויחסי חוץ? משום שאלו תחומים בהם ישנם כשלי שוק מוכרים - במקרה זה, כשל של מוצר ציבורי. ברור לכל שלא תהיה היענות מלאה אם הגיוס לצבא או תשלום

המיסים יהיו רשות, ולא חובה. במקרים אלו ירבו ה"טרמפיסטים" שיצהירו כי הם אינם צריכים ביטחון או סדר ציבורי, אך בפועל יהנו מהביטחון שמקבלים כולם. אולם, כשל שוק דומה קיים גם בתחומים רבים אחרים: סביבה למשל - כאשר מפעל אחד מזהם בתחום שטחו הפרטי, הזיהום יתפשט ויפגע בתושבים באזור. גם בתחום משאבי הטבע - כאשר יומי הגו הטבעי מייצאים את משאבי הגו שמצאו, חברת החשמל תיאלץ לשרוף דלקים ופחם במקום גז טבעי, וכך מחיר החשמל יעלה לכולנו. מכאן שגם בראייה צרה שבה על הממשלה לטפל אך ורק במקומות בהם השוק נכשל, יש עבודה רבה למערכת הציבורית.

בעיה נוספת שקיימת בשיטה הזו היא שהיא אינה נותנת מענה לשונות החברתית ולהבדלים העצומים בנקודת הינוק של קבוצות אתניות שונות בחברה, דבר הגורם להנצחת התמהיל החברתי המעוות שבו מוצא של אדם מהווה

גיבנת כבדה בתנאי תחרות קשים. וכך, למשל, האוכלוסייה הערבית תישאר לעולם בתסכול תמידי אל מול תנאי תחרות לא הוגנים. כך המדינה מפסידה פעמיים - הן בריסוק כל הזדמנות ללכידות חברתית אפשרית, והן בהפסד הפוטנציאל הגלום בקבוצות אלו.

וזהי גישת מפלגת העבודה, גישת תנועת הבוגרים של הנוער העובד והלומד. הגישה של המחאה היא פחות מוגדרת, אבל היא מתאימה במידה רבה לגישה הרביעית שמוצגת בהמשך.

ובכל זאת זוג צעיר שעובד קשה אינו יכול לרכוש דירה או לגמור את החודש. הטעם השני הוא התחושה הברורה של חוסר ההוגנות של השיטה: רבים עובדים ומעטים קוטפים את הפירות. אי השוויון נתפס כבעיה מהותית. הציבור רוצה לכידות חברתית ואינו רוצה לחיות בחברה עם פערים גדולים. כולנו באותה הסירה, פגיעה במרקם החברתי פוגעת בסופו של דבר בכלום¹.

שתי הגישות האחרות עלו כמענה לכשלים שהתגלו בתפיסה הרווחת. שתיהן מסכימות לגבי הצורך הדחוף בהקטנת הפערים - אך יש ויכוח ביניהן לגבי נקודת האיזון הנכונה בין תפקידי הממשלה לתפקידי השוק החופשי.

הגישה האחת היא הגישה הסוציאל דמוקרטית הקלאסית: עצירה של תהליכי ההפרטה ולקחת אחריות מחודשת של המדינה על הרווחה של אזרחיה, מתוך מטרה לצמצם את הפערים החברתיים-כלכליים וליצור לכידות **חברתית**². אי לכך נדרשת התערבות ממשלתית גדולה יותר בשוק התעסוקה, הרחבת הפיקוח הממשלתי על מחירים של מוצרי יסוד, מתן עדיפות ברורה לפריפריה החברתית והגיאוגרפית, לקידום אוכלוסיות מוחלשות ולהגדלת ההשקעות הציבוריות בחינוך, בריאות, דיור ותשתיות.

הגישה השנייה גם היא רוצה להקטין פערים ולהגביר את הרווחה של כלל האזרחים אבל טוענת שהדרך לעשות זאת היא בראש ובראשונה על ידי טיפול בבעיית הריכוזיות במשק. הדוגלים בגישה זו חושבים שמה שנחוץ אינו התערבות ממשלתית גדולה יותר אלא מתן יכולת לשוק לפעול בתחרותיות תוך פיקוח ממשלתי ותוך שינוי סדרי **העדיפויות**³. לשיטתם הבעיה המרכזית כיום היא שאין באמת שוק חופשי - אלא הכלכלה הישראלית מורכבת בעיקר ממנופולים, קרטלים ופירמידות שליטה, ולכן האזרח הממוצע אינו נהנה מפירות הצמיחה וגם הצמיחה עצמה נפגעת. הפגיעה בשוק החופשי היא גם פגיעה בדמוקרטיה: ריכוז הכוח בידי מעטים מוביל לקשרי הון-שלטון ומעניק כוח פוליטי בלתי פרופורציונלי לאותם מעטים השולטים במשק הישראלי. כוח פוליטי זה מקשה מאד על הממשלה לטפל בבעיית הריכוזיות ולפתוח את השוק לתחרות. אילו היה פה שוק חופשי תוסס, מחירי המוצרים היו יורדים, והיינו נהנים מקצב צמיחה גדול יותר שהיה מאפשר דרך הגדלת הכנסות המדינה ממסים גם מתן שירותים טובים יותר לאזרח: חינוך, בריאות, תחבורה ציבורית ועוד. שירותים אלו יכולים להיות מופרטים אך בפיקוח ממשלתי ובמימון ציבורי. בשתי הגישות יש הסכמה שצריך לחלק אחרת את העוגה - סדרי העדיפויות חייבים להשתנות, אבל יש חוסר הסכמה לגבי מידת המעורבות של הממשלה בכלכלה.

מאמר זה מציע גישה רביעית, שאפשר לכוונתה לכלכלה דמוקרטית של המאה ה-21. לגישתנו יש הרבה מן הצדק בטענותיהן של שתי הגישות המבקרות את המדיניות הקיימת, אך יש לנתח באופן שונה את הסיבות לכישלון המערכת הכלכלית

3. תמר בן-יוסף

"הגישה השנייה",
הנבדלת מהגישה
הסוציאל-
דמוקרטית,
ממליצה להמעיט

ככל שאפשר בפיקוח ממשלתי, ולהעמיד אותו על ההכרחי בלבד (מחירי מוצרי יסוד בודדים, למשל). המרשם שלה ל"כלכלה

נכונה" הוא פירוק פירמידות השליטה והכנסת עוד מתחרים לענפים מעוטי מתחרים. הבדל מהותי אחד בין שתי השיטות הוא התייחסות פרגמטית לעומת התייחסות אוטופית למבנה השוק - קבלת העובדה שמשק קטן לעולם יהיה משק ריכוזי על ידי הסוציאל-דמוקרטים, ודחייתו על ידי חסידי השוק החופשי. מכאן נובע גם ההבדל השני: חדות הטיפול המוצע - הגישה הסוציאל-דמוקרטית מאמצת את הטיפול הפרטני והזהיר, הגישה השנייה מאמינה בטיפול מהיר ורב-עוצמה, טיפול בהלם.

ההצעה הזו לידי התחלה של הגשמת חלום. כבר שנים אני מדברת על כך שיש צורך למצוא את הדרך האחרת שאיננה "הדרך השלישית" או "הסוציאל-דמוקרטית" הקלאסית. לא רק ישראל, שיש בה עיוותים לכלליים חמורים ביותר, זקוקה לכך אלא מרבית

מדינות העולם.

וזהי רשימה טובה! היא מעמיקה יותר מאשר רשימת המלאי הסטנדרטית של הפעולות שהממשלה נוקטת כדי לאפשר את היוזמה הפרטית (כפי שעושה אוכמה בנאומיו). היא גם מתארת את הטובין החברתיים העמוקים יותר, החיוניים לכלכלה ולחברה משגשגת.

הנוכחית, וכתוצאה מכך מסקנותינו לגבי התיקונים הנדרשים - שונות בחלקן. אכן, כיום אין עדיין תרגום פוליטי של הרעיונות העומדים בבסיס גישה זו. יחד עם זאת, אנו מאמינים כי דימיון של פוליטיקה אלטרנטיבית - המבוסס על התבוננות במציאות חייהם של בני-אדם קונקרטיים - מהווה תנאי מוקדם והכרחי לקידומו של שינוי חברתי וכלכלי.

הגישה הרביעית - כלכלה דמוקרטית של המאה ה'21'

הגישה הרביעית מסכימה שצריך להגביר את מעורבות הממשלה בכלכלה אך היא נותנת מקום נרחב ליזמות אזרחית ועסקית, הן כלכלית והן חברתית-סביבתית. גישה זו מגדירה אחרת את ה'עוגה' אותה אנחנו מחלקים. העוגה היא לא רק מה שמופיע בדפי החשבונאות הלאומית של הלמ"ס, ואינה מורכבת רק ממה שכלכלת ישראל מייצרת (התמ"ג). על פי גישה זו המקור הראשוני, הבסיס לשגשוג של החברה, אינו השוק או המדינה אלא כל אותם דברים שיוצרים את החיים עצמם: הטבע, המשפחות, הקהילות, האמנות, שמחת החיים, המורשת ההיסטורית והתבונה האנושית המצטברת. דברים אלו הם גם המטרה וגם הבסיס שמאפשר לשוק ולמדינה לפעול². ולכן, צריך לבחון לא רק את ההוצאות וההכנסות הציבוריות והפרטיות וחלוקתן, אלא גם איך מתחלק השפע המשותף שאינו כלול בתמ"ג ואין עליו תו מחיר. התפקיד של השוק ושל המדינה הוא בראש ובראשונה לחזק את נחלת הכלל³ ולאפשר לה לפרוח וכך לדאוג שהדורות הבאים ירשו עולם טוב לפחות כמו העולם שירשנו אנו מהורינו.

זהו סדר עדיפויות חדש.ישן. הכלכלה הקלאסית ראתה עצמה ככלי למען הגדלת הרווחה של בני האדם, וכך באמת היה בימי המהפכה התעשייתית, כאשר היזמים וממציאי המכונות איפשרו לייעל באופן מדהים את כל תהליך ייצור הסחורות. אך בחצי המאה האחרונה התהפכו היוצרות והגדלת הפעילות הכלכלית (התמ"ג) הפכה למטרה הראשונה בפני עצמה, והמערכות הכלכלית והפוליטית הפכו כלים להגשמת מטרה זו, כאשר אנו שוחקים את איכות החיים שלנו בדרך להגשמתה. התזרת השגשוג והרווחה לראש סדר העדיפויות וחיוק מחדש של נחלת הכלל הינם שינוי מבורך בכיוון הנכון.

ההיגיון של המערכת הכלכלית בימינו הוא הפוך. יש אינספור תמריצים לכללים לנצל את הטבע בקצב שעולה על קצב התחדשותו, לסגור באמצעות פטנטים ידע שנוצר במשך דורות, להאריך את שעות העבודה על חשבון גידול הילדים ופעילויות הפנאי והתרבות או במלים אחרות לפגוע במרקם החברתי והסביבתי של החברה לטובת רווח כספי מידי⁴.

המשקפים, של הצמיחה הכלכלית גורמים לנו לעתים קרובות לספור כצמיחה פעולות הפוגעות בקהילה ובסביבה (למשל, הכנסת מכונות לממכר משקאות קלים לבתי ספר יכולה להיחשב כחיובית בהגדילה את ההכנסות של חברות המשקאות ואת תקציב בית הספר, אך בראייה חברתית כוללת מדובר על מסחור של הזירה החינוכית ועל חשיפה של הילדים למשקאות עתירי סוכר). צורת חשיבה בעייתית זו משותפת גם לשוק וגם למוסדות המדינה.

צורת חשיבה זו נובעת מהתחושה הסובייקטיבית שלנו שאנו חיים בעולם של מחסור בעוד שלמעשה אנחנו חיים בעולם של שפע⁵. קביעה⁶ זו נשמעת מוזרה במיוחד עכשיו כשרבים יוצאים לרחובות כי אינם מצליחים לגמור את החודש. בקטע הבא ננסה להסביר מה גורם לנו לחוות מחסור למרות השפע - שכן בלי הבנה זו לא נוכל להגיע לידי תיקון⁷.

כן! זוהי נקודה מרכזית ותיקון חשוב למחשבה הסביבתית הקלאסית שנוטה להדגיש את המחסור. ישנן אמנם מגבלות אמיתיות על משאבי הטבע, אך היצריות יכולה לתרום רבות להתמודדות עימן (ישראל יודעת זאת טוב יותר ממרבית המדינות כפי שמדגימים הישגיה הטכנולוגיים בתחום ההשקיה ובתחום הסולארי).

קשה לומר שתעשיית המחשבים והאינטרנט הוא ידע שנוצר במשך דורות, וכן גם לגבי התרופות החדשות. מהפכות המחשוב והביולוגיה הן ידע חדש שעל השימוש בו צריך לדבר. חשוב גם להבין כי שני ענפים אלו אינם צורכים הרבה משאבי טבע.

זה דבר חשוב ביותר! זהו הפרדוקס של הכלכלה המודרנית. בצד זה אסור לשכוח את שני השלישים מאוכלוסיית העולם שאינם חלק מההגנה.

אחד האתגרים הגדולים העומדים בפני הגישה הזו הוא לגרום להטרוגניות החברתית להיות מקור לשפע, באמצעות עידוד העירוב בין הקבוצות החברתיות השונות תוך שמירה על ייחודיותן, כאשר ההתערבות הממשלתית תמוקד ביצירת נקודות זינוק שוות. כך תושגנה לכידות חברתית והגברת תחושת השייכות, לקראת עתיד טוב יותר מזה שירשנו אנו מהורינו.

צילום: רון קדמי

ללא ספק, האקסיומה שחברה עסקית צריכה כל הזמן "לצמוח", לגדול, להרוויח יותר כסף, היא מאושיות העיות המזיק של השיטה הקפיטליסטית כפי שהיא היום. עצם הרעיון הזה גורם השחתה של משאבים, עוול קבוע לעובדות ועובדים ובנוסף, הוא מתחזק

אימפריאליזם שהשפעתו רעה בכל מובן. "צמיחה" חייבת גם להפסיק להיות מדד לערך של חברה בשוק ההון. כדי לאתגר את האקסיומה הזאת, משקיעים ובעלי מניות חייבים/ות להפנים שחברה יצרנית ובריאה, שמחלקת את הרווחים המצטברים שלה בדיווידנדים היא אופציה מספיק טובה, טובה מאד.

רוח האדם רוצה להמציא דברים חדשים, להפש איך אפשר לעשות יותר טוב. המגלים והממציאים של המאות ה-17 וה-18 כמו דייוויד או פאראדיי לא עשו מה שעשו למטרת רווח. כך היה גם ביוון, רומא ובסין העתיקות. זה היה לפני הקפיטליזם ויהיה גם אחריו.

חייבים לרוץ יותר מהר רק כדי להישאר באותו מקום

ראשית מדוע שפע? העולם שלנו שופע כיום הרבה יותר ידע - אנחנו מסוגלים להרבה יותר כי המדע התקדם והטכנולוגיות השתכללו מאד. גם במונחים כלכליים (לפי המדד של תמ"ג לנפש) אנו במדינת ישראל עשירים כיום יותר מפי שישה מאשר היינו בשנת 1950 ואין ספק שאנחנו משכילים יותר - אז מדוע כל כך קשה לנו? מדוע בשנות ה-60 וה-70 ישראל יכלה להשקיע בחינוך איכותי, וכיום אין כסף? מדוע כה רבים בינינו חיים בתנאי עוני? מתי נהיה עשירים ומתוחכמים מספיק כדי שנוכל להרשות לעצמנו לעבוד פחות ולבלות יותר עם הילדים והחברים? התשובה העצובה היא שלפי עקרונות השיטה הכלכלית הקיימת - לעולם לא נהיה עשירים מספיק. בשיטה הקיימת אנחנו חייבים לרוץ יותר מהר רק כדי להישאר באותו מקום. בשוק תחרותי עסקים וחברות צריכים כל הזמן לצמוח¹, דהיינו להגדיל את הרווחים. זאת עושים בתהליך של התייעלות מתמדת, כלומר, הפריין חייב לגדול בהתמדה, ואין סף שאחריו ניתן לומר - התייעלנו מספיק. להתייעל פירושו שפחות עובדים יכולים לייצר יותר, או תמורת שכר נמוך יותר לייצר מכירות גבוהות יותר. כדי לשרוד חייבים לנצח בתחרות העסקית. לשם כך חייבים כל הזמן להגדיל את היצור ואת הרווחים. מי שאינו עומד בקצב אינו שורד (תסתכלו על רשימת החברות המובילות בעולם בתחילת המאה העשרים ותראו שכמעט אף אחת מהן אינה קיימת עוד) הכלכלה המודרנית מתאפיינת בחידושים טכנולוגיים. חלק מהחידושים ממציאים צרכים חדשים, אחרים משפרים מוצרים ישנים והופכים אותם כמעט בן רגע לחסרי ערך. איזה ערך יש היום לווקמן? או לטלפון חוגה²? כדי שחברות יוכלו להצליח בתחרות עליהן לשכנע את הצרכנים לרכוש עוד ועוד, ולהחליף מוצרים ישנים בחדשים. הצורך הזה של החברות תואם מאד את הרצון שלנו לצרוך ולהתחדש. מוצרים עברו אינם רק חפצים שימושיים. הם חלק מהדרך שלנו לבטא את עצמנו, להגדיר את מקומנו בחברה³.

הצרכים הבסיסיים הנדרשים לסיפוק הצרכים הפיסיולוגיים שלנו כיצורים חיים דומים בכל החברות, אבל הצרכים הבסיסיים המאפשרים לנו לשגשג כיצורים חברתיים שונים מתרבות לתרבות. אמרטיה סן טוען שכדי שאדם יוכל לחיות חיים המכובדים בעיניו, הוא צריך להיות מסוגל לבקר ולארך את חבריו, להיות מעורה במה שקורה סביבו ולדעת מהם נושאי השיחה בחברה. ככל שחברה עשירה יותר כך נדרש סל מוצרים ושירותים גדול יותר ויקר כדי לספק צורך בסיסי זה. רמת הסף למה נחשב קיום מכובד - עולה כל הזמן. אנחנו עובדים יותר ויותר, קונים יותר ויותר, אך בסופו של דבר נשארים באותו המקום. במרוץ הזה אין מנצחים - המצב דומה לאיצטדיון כדורגל בו כולם קמים על הרגליים - ואף אחד לא רואה יותר טוב, כולם מתרוממים על קצות האצבעות, ועדיין מסתירים לנו. הבעיה שלנו היא שאנחנו כבר נופלים מהרגליים ובכל זאת מצבנו איננו משתפר. אולי זה הדבר המסביר יותר מכל מדוע לפתע פתאום יצאו כל כך הרבה אנשים לרחובות. זהו הסיפור של הכלכלה בת ימינו. מעגל קסמים אינסופי: הצלחת המערכת נמדדת בצמיחתה, אבל צמיחה פרושה הגדלת הפריין ולכן חייבים לשכנע אנשים לקנות

מוביל לכך שהן תייצרנה מוצרים שחיי המדף שלהן מוגבלים (ויש אף שמועה טורדנית שהיה מי שייצר נורת חשמל שלא נשרפת לעולם, אבל איזה תאגיד קנה את הפטנט ושם אותו בכספת). בין לבין יש את המוצרים החדשים באמת, אבל גם את אלו שלא ברור אם צריך אותם או לא - אייפון 2, 3, 4, 5 ועוד. ולזה עוד צריך להוסיף את הנטייה לשכנע אותנו לצרוך מוצרים שחלקם ממש מזיקים - משקאות מוגזים, בשר, חלב, תרופות ועוד.

3. אמיר פופוקס

יש כאן שתי תובנות שונות. הראשונה, הרלבנטיות פחות, היא שחברות

צריכות להשתפר כל הזמן כדי להתחרות מול אחרות. עיקרון זה בהחלט יכול להיות מקביל ל"קנאת סופרים תרבה חוכמה", וככה - אינו בהכרח רע לאזרחים, ואולי אפילו טוב. העיקרון השני הוא שחברות חייבות לעודד המשך צריכה של מוצריהן, וזה כבר בעייתי, שכן הוא

מוביל לכך שהן תייצרנה מוצרים שחיי המדף שלהן מוגבלים (ויש אף שמועה טורדנית שהיה מי שייצר נורת חשמל שלא נשרפת לעולם, אבל איזה תאגיד קנה את הפטנט ושם אותו בכספת). בין לבין יש את המוצרים החדשים באמת, אבל גם את אלו שלא ברור אם צריך אותם או לא - אייפון 2, 3, 4, 5 ועוד. ולזה עוד צריך להוסיף את הנטייה לשכנע אותנו לצרוך מוצרים שחלקם ממש מזיקים - משקאות מוגזים, בשר, חלב, תרופות ועוד.

יש הבדל כלכלי חשוב בין ישראל לבין ארה"ב: שם הצריכה גדלה מעבר להכנסה בעשורים האחרונים, ולכן נוצרו החובות הגדולים למשקי הבית, יצירה שהיא בבסיס של המשבר הכלכלי האחרון. אצלנו זה עוד לא קרה.

הבדל נוסף הוא שבארה"ב מנוע הצמיחה הוא הצריכה המקומית, ואצלנו מנוע הצמיחה הוא היצוא.

יותר ויותר¹. או בניסוח של טים ג'קסון: "זהו סיפור עלינו, בני האדם: משכנעים אותנו לקנות מוצרים שאיננו צריכים, בכסף שאין לנו, על מנת לעשות רושם שלא יישאר, על אנשים שלא באמת אכפת לנו מהם או להם מאיתנו²."

במאה ה-21 בעיית הייצור הפכה להיות בעיית צריכה. מנקודת המבט של השוק, השאלה המרכזית אינה איך לייצר מספיק כדי לענות על הצרכים אלא כיצד לגרום למספיק אנשים לרצות את מה שאני מייצר? או מה אפשר לייצר כך שאפשר יהיה לשכנע מספיק אנשים לרצות את מה שאייצר? מנגד, מנקודת מבט חברתית-סביבתית, שבה נתמקד להלן, השאלה המרכזית היא איך עוצרים את מרוץ הצריכה³?

עליה בתמ"ג אינה מגבירה את האושר

יש הרבה מאד מחקרים שמראים מעל רמה בסיסית מסוימת, עליה נוספת של התמ"ג אינה מגבירה את האושר של האוכלוסייה⁴. בנקודת זמן נתונה עשירים בממוצע מרוצים יותר מעניים, אבל תחושת האושר אינה מתגברת כתוצאה מהמרוץ להתעשרות. אנחנו עובדים יותר ויש לנו פחות פנאי⁵ ובאותו זמן המחיר החברתי והסביבתי של מוצרי הצריכה הוא עצום. כל מוצר מגיע עם תגית הסמויה מן העין של המחיר הסביבתי של יצורו וברוב המקרים גם עם מחיר חברתי של עובדי קבלן שבקושי מקבלים שכר מינימום או של עבודת פרך בסדנאות יזע במזרח הרחוק. המוצרים עצמם בנויים על מנת להתקלקל - כדי לגרום לאנשים לחזור ולקנות מוצר חדש. אין זה מקרה שמכונות הכביסה של פעם היו אמינות הרבה יותר ממכונות הכביסה המשוכללות כיום. אין זה מקרה שמפסיקים במכוון קווי יצור של דגמי מכונות אמינות שקל לתקן⁶.

אבל איך אפשר לעצור את המרוץ? ממה אנשים יתפרנסו אם נייצר מוצרים עמידים יותר, ונקנה הרבה פחות? אם נמצא דרכים לבטא את המכובדות החברתית שלנו בדרכים פחות חומרניות? כיום אחוז ניכר של האוכלוסייה מתפרנס מאספקה של מוצרים ושירותים במרוץ האינסופי להעלאת רמת החיים הנובע מהצורך המתמיד להגדיל את הפירון.

סוציאל דמוקרטיה של המאה ה-21

זהו ההבדל המרכזי בין הסוציאל-דמוקרטיה של ראשית המאה ה-21 לעומת הסוציאל דמוקרטיה של אמצע המאה ה-20. בראשית המאה הקודמת, ועד אחרי מלחמת העולם השנייה, עדיין חיינו בעולם של מחסור. היה צריך לייצר יותר ולמצוא דרכים לספק לאנשים תנאי עבודה הוגנים, שכר הוגן ושירותים ציבוריים. כיום, בישראל כמו בארצות רבות אחרות (אם כי לא ברובן) מה שנמצא במחסור אינו מוצרי צריכה אלא חיי קהילה, חינוך וסביבה בריאה. המסקנה המאד פשוטה היא שעלינו ליצר פחות מוצרי צריכה והרבה יותר מוצרים ציבוריים, כלומר מה שצריך

גדול מצמיחתה באה מחברת המימון שלה GE-Capital, שהיא למעשה אחד הבנקים הגדולים בעולם.

3. מרב מיכאלי

שוקלים מחדש את הפרסום במרחב הציבורי, למשל. בכלל, ראוי לשקול רגולציה מחמירה על פרסום שמביא לחברה ולכלכלה נזקים בשלל דרכים.

5. אביה ספיבק

מי שעובד יותר הן הנשים. שעות העבודה לגבר בישראל לא עלו בעשור האחרון. יש רושם כזה, אבל הוא לא מגובה בנתונים.

טים ג'קסון הרי מציע "שגשוג ללא צמיחה" - רעיון נפלא שיש להשקיע בפיתוחו וביישומו.

4. תמר בן-יוסף

הגיוני להאמין שעליית רמת החיים (התמ"ג) לנפש) מלווה בהגברה הולכת

ופוחתת של האושר. אפילו עד לרוויה. עם זאת, כלל לא ברור שאנו קרובים לנקודת הרוויה בישראל. התמ"ג הממוצע לנפש אמנם מטפס בהתמדה מאז קום המדינה, אך התחלקות פירות התוצר הפכה לפחות ופחות שוויונית ב-30 השנה האחרונות. תחושת ההישארות מאחור היא שמוציאה אנשים לרחובות, וגם תחושת איבוד השליטה בעיצוב עתיד כלכלי טוב יותר.

6. אביה ספיבק

ובכלל, החברות מרויחות יותר מפעולות פיננסיות מאשר מייצור.

דוגמא חשובה היא אחת החברות המצליחות בעולם, ג'נרל אלקטריק, שהפסיקה לייצר מוצרים חשמליים לבית - מכרה את ה"חטיבה הלבנה" שלה, וחלק

גדול מצמיחתה באה מחברת המימון שלה GE-Capital, שהיא למעשה אחד הבנקים הגדולים בעולם.

זאת נראית לי נקודה חשובה ביותר. יחד עם זאת, אפשר שחלק מהמוצרים האלו יוצרו לא דרך מנגנון השוק, אלא דרך התנדבויות, קואופרטיבים וכו'.

כאן המקום לציין את תרומתה של המערכת הפיננסית עד היום להגדלת הפערים החברתיים כלכליים בין הקבוצות החברתיות השונות. זאת, מתוך ראייה קצרת טווח ומתוך שאיפה לרווחים מידיים, דבר שהגביר את רמת

הסיכון בקרב האוכלוסיות החלשות והקטין עוד יותר את מקורות האשראי, דבר שהביא להיחלשות נוספת, במיוחד בקרב האוכלוסיה הערבית. כך, למשל, תמצא אצל בנקים וחברות ביטוח, פילוח של רמות הסיכון לפי יישובים ולפי קבוצות אתניות, דבר אשר מביא לדרישות מחיר גבוהות יותר מהקבוצות המוגדרות כמסוכנות. אלו נאלצות בלית ברירה להסכים למחיר הגבוה וכך סיכויי הצלחתן מתמעטים, ומשם דרגת הסיכון עולה יותר ויותר.

להשתנות הוא היחס בין ההוצאה הפרטית להוצאה הציבורית. כך נוכל לאפשר לאנשים להתפרנס מלטפח את הטוב הציבורי, וכך תיווצר תרבות בה אנשים יכולים לחוש מכובדים כי הם שותפים לייצור הטוב הציבורי¹.

כמובן, אנשים רבים מתפרנסים כבר כיום מטיפוח הטוב הציבורי: מורים, רופאים, עובדים סוציאליים, מכבי אש, אומנים, אקולוגים ועוד ועוד. אבל על פי גישה זו, מספרם צריך לגדול בהרבה וכך גם משכורותיהם.

המדיניות של הממשלות בשלושים השנים האחרונות היתה בדיוק הפוכה. חלקן של סך הוצאות הממשלה בתוצר התכווץ: מכי 70% בשנת 1980 לקצת יותר מ-40% היום. מדיניות מגבלת ההוצאה מכווצת את השירותים החברתיים למרות הקיצוץ בתקציב הביטחון.

יש הסכמה נרחבת בקרב המוחים שצריך להגדיל את ההוצאה הציבורית. כאן אנו מגיעים לנקודת מחלוקת נוספת בין הגישות השונות - איך לממן את ההוצאה הציבורית? האם לשנות סדרי עדיפויות בתוך התקציב - למשל לקחת כסף מתקציב הביטחון, או להעלות מסים - למשל להעלות את המס על ההון? או אולי להגדיל את החוב הלאומי? על פי הגישה הרביעית יכולים להיות מספיק משאבים לכל הצרכים הציבוריים, כיום הם פשוט מופנים לכיוונים שאינם תורמים לחברה בגלל האופן שבו הם מנוהלים. המפתח לשינוי הוא דמוקרטיזציה של מערכת הקצאת האשראי².

3. שחר דולב

זו בדיוק הבעיה. התפישה המקובלת כיום היא כי היעד (של אנשים פרטיים, כמו מדינות שלמות), הוא להגדיל את הרווחים. ומכאן נגזרת כל מדיניות ההשקעות - היות והשליטה על הכסף עברה בעצם מהממשלה לידי הבנקים המסחריים, אלו מכוונים את ההשקעות האדירות הללו לערוצים שיגדילו את הרווחים (אולי אף במחיר של פגיעה באיכות החיים של אנשים רבים), במקום להפנות את הפוטנציאל האדיר הזה לטובת השגשוג והרווחה של בני האדם. השאלה הגדולה היא כיצד מעבירים חלק מסכום אסטרטגי זה להשקעות שיגרמו לשגשוג ורווחה לבני אדם?

כלכלת העולם מבוססת על חוב - מי מחליט? חוב לטובת מה?

האמנם יש די משאבים לצרכים ציבוריים? ואם יש - מדוע אנו חיים כל הזמן תחת הרושם שאנו חיים במחסור?

אם בודקים את המספרים מגלים מהר מאד שאנחנו חיים בעולם של עודף כסף, אבל עודף כסף אין פרושו עודף משאבים. עודף הכסף הוא המקור למשברים הפיננסיים ולהגדלת הפערים בעולם. לפי McKinsey Global Institute, בשנת 2006 היה בכלכלה העולמית עודף נזילות של 167 טריליון דולר שחיפשו הזדמנויות להשקעות. מספר זה גדול למעלה מפי שלושה מהתמ"ג העולמי שהיה אז 52 טריליון דולר. למרות זאת באותו זמן (כמו גם כיום) היה מחסור אדיר בהשקעות בחינוך, ברווחה, בסביבה ובתרבות³.

כיצד ומדוע נוצר עודף כסף במערכת הפיננסית ומדוע במערכת הנוכחית בלתי אפשרי להפנותו למטרות חברתיות? רוב הכסף במערכת הפיננסית העולמית הוא "כסף עתידי" - כסף שניתן כהלוואה כנגד פעילות כלכלית עתידית. מצב זה אינו בהכרח שלילי. הרעיון של השקעה כיום על סמך רווחים עתידיים הוא שאיפשר את המהפכה התעשייתית ואת העלייה המהירה ברמת החיים בחלקים גדולים בעולם. במקום להוריד את רמת החיים ולחסוך כסף להשקעות לפעילות כלכלית עתידית, צורת מימון זו מאפשרת לקיים את כל הפעילות הכלכלית שבני אדם רוצים

יש כאן דיון חשוב מאד, המשווה ומחבר בין החוב "שלהם" לחוב "שלנו". עם זאת, הדיון בזה האחרון חשוב, חסר בדיון הציבורי וגם לא מקבל את המשקל הראוי שלו כאן. יש לא מעט אנשים עובדים שלא מצליחים לגמור את החרדש בגלל

חובות עצומים שיש להם. הסוגיה הזו, של "חוב אישי" (personal debt), היא מרכזית עד מאד. היא מתחברת מצויין לדיון הקודם, שכן מקורה בנטייה לשכנע אנשים לצרוך מעבר ליכולתם. היא קשורה גם לנסיגה של מדינת הרווחה (כי אם אתה צריך פתאום טיפול רפואי דחוף - אתה נכנס לחוב עצום) ומשפיעה גם על זכאות להטבות ממשלתיות (כי המוסד לביטוח לאומי או משרד הסיכון בודקים רמת הכנסה, לא "כמה נשאר לך").

3. אביה ספיבק

הבעיה היא לא המחיר השונה של האשראי, אלא של השליטה של מעט אנשים

בהרבה אמצעי יצור בכסף של אחרים. אנשים אלו מרכזים אצלם כוח כלכלי אשר מביא לאי שוויון גדול. היה זה לואי ברנדייס, שטבע את המושג Other People's Money בתקופת "הברונים השודדים" בארה"ב (סוף המאה ה-19 ותחילת ה-20). ישראל עוברת בשנים האחרונות תקופה של "ברונים שודדים" משלה.

והיה דוגמה מצוינת לאופן שבו ממשלות משפיעות על השוק ה"חופשי", שהרי חלק גדול ממה שאיפשר את העיוות הזה נוצר מביטול חוק גלאס-שטיגל, שנחקק ב-1933 בומן השפל הכלכלי הגדול, ולמעשה הפריד בין הבנקים

המסחריים

לבנקי ההשקעות במטרה להגן על יציבותם של הראשונים. ללא ביטול החוק בתקופת קלינטון, גולדמן-סאקס וחבריהם לא יכולים היו להגיע לנתונים המופרכים הללו ולסכן כך את כולנו. המחיר שכלכלת ארה"ב משלמת על הטעות הזאת מבהיר גם עד כמה חיונית רגולציה של הממשלה על השחקנים הפיננסיים כדי שהשוק יהיה מתפקד, יציב וכזה שאכן משרת את החברה ולא עושק אותה.

ומסוגלים לבצע - וכך להגביר את הייצור כבר היום, ולהחזיר את החוב באמצעות הפעילות הכלכלית המוגברת בעתיד. כך ממנפים את הפעילות הכלכלית ומממשים פוטנציאל שבדרך אחרת לא היה מנוצל. מינוף הוא טוב כל עוד מתאימים את כמות האשראי במערכת לפוטנציאל של הפעילות הכלכלית, וכל עוד דואגים שהאשראי יגיע לכל החלקים של החברה'. בפועל שני הדברים אינם קורים. רוב ההלוואות מגיעות לשכבה צרה של אנשי עסקים ("טייקונים"), וללא רגולציה המינוף נוסק לגבהים. במשבר הפיננסי ב-2008 הסתבר לכל שהבנקים המסחריים ובמיוחד בנקי ההשקעות ניפחו את כמות האשראי במערכת מעבר לכל רמה סבירה. לדוגמה גולדמן סאקס (שנחשב כאחד מהבנקים הסולידיים) יצר מחויבות לטריליון דולר בהלוואות להשקעות על סמך הון עצמי של 43 מיליארד בלבד (יחס של 21:23).

האם העליה העצומה בהלוואות לפני המשבר יצרה ערך? האם הערך נהרס כתוצאה מהתפוצצות הבועה? הנכסים בעולם האמיתי לא גדלו כתוצאה ממתן האשראי - אם מפני שהמערכת הכלכלית לא יכלה לגדול במהירות הנדרשת על מנת לייצר את הערך שכסף זה ייצג, ואם מפני שהאשראי כלל לא הגיע לעסקים היצרניים אלא הושקע בספקולציות פיננסיות או שימש לצריכה ולא ליצור. עודף האשראי גרם לעליה מדומה בערך של הנכסים (לדוגמה, הנדל"ן בארה"ב), וכאשר הבועה התפוצצה - ערך מדומה זה נמחק: הנכסים נשאו בדיק אותם נכסים, אבל במקרים רבים הם עברו בעלות. מי שהיה לו כסף חופשי להשקעות בעת המשבר יכול היה בקלות לרכוש בזול נכסים שאנשים אחרים יצרו או רכשו בעבודה קשה. כך קרה שהמאיון העליון הרוויח והאדם הממוצע הפסיד ולעתים אף איבד את ביתו. אחרי כל משבר פיננסי הפערים בחברה גדלים מאד. זו מערכת שבאופן מבני מעבירה כסף ונכסים ממי שאין להם למי שיש להם. התוצאה ניכרת בפערים המתרחבים בקרב אוכלוסיית העולם: 40% מהנכסים בעולם נמצאים בבעלותו של המאיון העליון, 85% נמצאים בבעלות העשיריון העליון, ולעומת זאת המחצית העניה של אוכלוסיית העולם מחזיקה בפחות מאחוז אחד מהנכסים. גם בישראל הפערים גדולים (אם כי במידה פחותה) וההון מתרכז בידי מעטות. אחוז אחד בלבד מהאוכלוסיה זוכה ל-70% מהאשראי. שש הקבוצות העסקיות הגדולות במשק מקבלות אשראי כפול מזה של כלל העסקים הקטנים בישראל, שבניגוד למה שנהוג לחשוב, דווקא הם אלו שמספקים את רוב מקומות העבודה.

גובה האשראי והריבית אמורים לשקף את רמת הסיכון³. אבל הניסיון העולמי מלמד שהריבית לעתים קרובות אינה מלמדת על רמת הסיכון. דווקא בבנקים שנותנים מיקרו-הלוואות לעניים ביותר רמת החזר ההלוואות היא גבוהה מאד, ואילו העשירים ביותר לוקחים סיכונים חסרי אחריות ומגלגלים את ההפסדים על הציבור. בישראל לאחרונה הסתבר לכולם, שקבוצות עסקיות מובילות במשק השקיעו את האשראי בצורה בלתי אחראית בספקולציות פיננסיות וגרמו לאובדן החסכוניות של המשקיעים הקטנים.

התפקיד של המערכת הפיננסית הוא לשרת את המערכת היצרנית. המערכת הפיננסית היא כמו מערכת הדם שלנו, תפקידה לשמש מערכת הובלה שתגיע לכל מקום בגוף, כדי שכל אברי הגוף יתפקדו בצורה מיטבית. המערכת הפיננסית

כדאי להבחין בין כמות הכסף למקורות ה"ריאליים" בעולם - מקורות אמיתיים של חומרי גלם, ידע ועוד. אכן יש שפע של כסף בעולם, עקב ניפוח בועות בורסה ושווקים פיננסיים אחרים. זה לא אומר שישנם מקורות ריאליים מספיקים לכל הצרכים.

הנהוגה כיום אינה ממלאת תפקיד זה. הכסף מגיע לתחומים המספקים רווחים פיננסיים מהירים - כאשר באופן טבעי ההשקעות הרווחיות ביותר הן השקעות בספקולציות פיננסיות או השקעות בתאגידים עסקיים המקצים בשכר ובתנאים לעובדים, ואינם מתחשבים בסביבה. באותו זמן קיים מחסור עצום בהשקעות בנחלת הכלל, החברתית, הסביבתית והתרבותית הן הגלובלית והן המקומית. איננו חיים בעולם של מחסור - אנחנו חיים בעולם של שפע, העולם היום עשיר בנכסים ובידע יותר מאשר היה אי פעם. כמובן שעולם של שפע אין פירושו עולם ללא גבולות - הטענה היא שאם נשכיל להתאים את קצב פעולותינו הכלכליות ואת חלוקת המשאבים לקצב הפעילות של הטבע ולקצב חיי הקהילה והמשפחה, נוכל לספק את כל צרכינו המגוונים בתוך המגבלות האקולוגיות. המחסור הוא, במידה רבה, מלאכותי והוא נובע ממבנה המערכת הפיננסית שהיא מעשה ידי אדם. לא חסרים כסף או משאבים¹, מה שחסר לנו הם מנגנונים שיתבו את ההשקעות לדברים החשובים באמת, אלו שיתנו רווחה למירב האנשים. מנגנונים דמוקרטיים שיאפשרו לאנשים להחליט במה הם רוצים שהכסף יושקע, ועל מי הם סומכים כדי לתת לו אשראי.

כאן קבור ה"כלב": כסף הוא הסכמה חברתית - הנייר עצמו או המספרים במחשבי הבנקים שמייצגים את הכסף אינם שווים דבר. ערכם נוצר על ידי ההסכמה של אנשים לקבל את המטבע הלאומי תמורת עבודתם או רכושם. הסכמה זו נובעת מבטחונם שבעתיד הם יוכלו לקבל מוצרים ושירותים בעלי ערך דומה לעבודה שהשקיעו. כדי שזה יקרה המערכת הכלכלית צריכה להמשיך ולייצר דברים בכמות ההולמת את כמות הכסף והאשראי במערכת.

כאשר חברות וטייקונים יכולים להרוויח הרבה יותר מספקולציות פיננסיות מאשר מהשקעה בפעילות יצרנית, תנאי זה מפטיק להתקיים. **המערכת הפיננסית שאמורה לשרת את מערכת היצור, מתחרה איתה על משאבי החברה.** אך מכיוון שמערכת הייצור היא התשתית המקיימת את המערכת הפיננסית - התנהגות זו היא התנהגות של הרס עצמי וזו אחת הסיבות למשברים פיננסיים. ברור שהשקעות חייבות להיות אחראיות, שגובה הריבית אמור לשקף את רמת הסיכון ושצריך לווסת נכון את כמות האשראי במשק. כיום החלטות הללו נקבעות על ידי הבנקים תוך רגולציה מסוימת של הבנקים המרכזיים בעולם, ובנק ישראל בתוכם. המשבר הפיננסי של 2008 הוא עדות לכך שהמערכת הזו נכשלה כשלון חרוץ. הבנקים הרחיבו את כמות האשראי בצורה לא שקולה, תוך יצירת רווחים עצומים לעצמם ולשכבה צרה של אנשי עסקים. כספי משלמי המסים הם שחילצו את הבנקים מהסיכונים הבלתי מחושבים שלקחו. עודף הנזילות של שנת 2006 - יותר מפי 3 מהתוצר העולמי אינו נכס ממשי - כל שקל וכל דולר ניתנו כנגד הבטחה לייצר ערך כלשהו בעתיד. האם באמת אנחנו רוצים להפקיד את רישיונות הייצור הללו בידי קבוצה קטנה של עשירי העולם שיחליטו עבור כולנו כמה רישיונות ייצור יונפקו והיכן הכסף יושקע, על פי קריטריונים של רווחיות בלבד? או שמא עדיף שגופים עצמאיים בעלי מנגנון קבלת החלטות שקוף ודמוקרטי יחליטו על סדרי העדיפויות להשקעת כספי הפנסיה והחסכונות של האזרחים ולמתן ההלוואות לפעילות כלכלית עתידית?

המערכת הפיננסית חייבת לעודד השקעות יצרניות איכותיות בקרב האוכלוסיות החלשות וזאת מתוך אסטרטגיה ארוכת טווח למימוש הפוטנציאל היצרני של אוכלוסיות אלו, ותוך חיזוק איכותו.

זווית מרכזית שצריכה להשפיע על ההתנהלות הכלכלית בעולם היא הזווית הפמיניסטית. ג'נדר מיינסטרימינג הוא מושג שנטבע ע"י נשים בוועידת בייג'ין ב-1995 ומשמעותו היא שכל תקציב ותהליך "כללי" - במדינה, בעיר,

ברשות או בחברה - ייבחן על-פי האופן שבו הוא משפיע על נשים, על צרכים של נשים, על הפעולות שלהן ועל השוויון המגדרי בחברה. משום שהכלכלה כפי שאנחנו מכירות ומכירים אותה נוסחה ע"י גברים, לסידור צרכיהם וענייניהם של גברים באופן בלעדי כמעט עד היום, היא מעולם לא באמת לקחה בחשבון את צרכי אחרות ואחרים בחברה ואת צרכי החברה ככזאת. ג'נדר מיינסטרימינג היא זווית הכרחית, ראשונה במעלה, למחשבה על כלכלה שונה ואחרת מזו השלטת היום.

מערכת פיננסית יציבה חיונית לכלכלה משגשגת, אך הניסיון מלמד שאסור שכולה תנוהל אך ורק למטרות רווח. המערכת הפיננסית היא משאב ציבורי חיוני אך היא שריד מעידן פרה-דמוקרטי. היא התפתחה במשך מאות שנים מתוך מטרה מרכזית לייצר רווחים ללקוחות, לבעלי המניות ולבנקים עצמם. איך תיראה מערכת פיננסית הפועלת ביעילות ובהוגנות לטובת כלל הציבור? קיימות בעולם כבר כיום דוגמאות מצליחות של בנקים קואופרטיביים בהם הרווחים חוזרים אל ציבור החוסכים ובנקים הבוחנים את ההשקעות לא רק מבחינה כלכלית אלא גם מבחינה חברתית וסביבתית. רעיון נוסף שניתן לשקול הוא הרחבת מגוון מערכות הכספים הקיימות - החל מהקמת בנקי זמן, דרך הנפקה של מטבעות מקומיים וכלה בהסכמה על מטבע ייעודי למסחר בינלאומי. ביותר ויותר מקומות בעולם נעשים בשנים האחרונות ניסויים בכיוונים אלו, ומחקרים אף מלמדים שמגוון של סוגי מטבעות מהווה לא פעם הגנה מפני משברים.

מערכת פיננסית דמוקרטית היא הבסיס לכלכלה עם פנים אנושיות¹. יצירתה אינה עניין למומחים בלבד. מערכת כזו תוכל להתכונן מתוך ניסוי וטעייה של יוזמות ממשלתיות ומקומיות, ומתוך דיון ציבורי רחב שיפרוץ אל מעבר לשיח הכלכלי ה"מקצועני", ויערב תובנות מתחומי דעת שונים².

מעגלי הצלחה למצליחים

מינוף הוא דבר טוב כל עוד אינו מוגזם ואם הוא מנוצל כדי לאפשר לבני האדם לשגשג. אנחנו צריכים מערכת פיננסית שמעודדת השקעות ופעולות יצרניות ומדכאת ספקולציה וצריכה מוגזמת³. מערכת התמריצים של המערכת הפיננסית כפי שהיא כיום היא הפוכה: בעלי ההון יכולים לשאוב את הערך של חברות יצרניות (גם במחיר של הריסתן) ולייצר לעצמם רווח כספי מהיר תוך פגיעה בעובדים ובכספי הפנסיה של הציבור. דוגמה בולטת לכך היא אופן רכישת חברות הסלולר בארץ לפני שנים ספורות במינוף עצום עם השקעה מועטה של הון עצמי - וניצול רווחי החברות לחלוקת דיוונדים גדולה לשם החזר ההלוואה על חשבון החוסן של החברות עצמן. הקלות בה בעלי הון מקבלים אשראי עצום לרכישות מסוג זה מדגימה כיצד המערכת הפיננסית יוצרת מעגלי "הצלחה למצליחים", כלומר מגדילה מאד את הסיכוי להרוויח למי שכבר הרוויח בעבר. זהו רווח שאינו תוצאה של איכות אלא של ריכוז כח בידים מעטות. הריכוזיות של המשק הישראלי אינה מקור הבעיה אלא היא התוצאה של הבעיה: מערכת פיננסית שלא היבנו לתוכה מנגנונים דמוקרטיים מאזנים - מייצרת בהכרח מעגלי משוב שמחזקים את החזקים ומגדילה את הריכוזיות במשק.

בדמוקרטיה לכל אדם יש קול אחד, בשוק לכל שקל יש קול אחד. ברגע שיותר מדי שקלים מצטברים בידיים מועטות, אותן ידיים מקבלות כוח חסר פרופורציה. כל אדם יכול לבטא בשוק את רצונותיו רק כל עוד יש ברשותו ממון לבטא את העדפותיו, אך מי שיש לו עודף גדול של ממון יכול להטות את השוק לטובתו.

3. אביה ספיבק

אני לגמרי מסכים. יש סכנה לדעתי במערכת הפיננסית הנוכחית שהיא תעודד לקיחת אשראי לצריכה. מספיק לשמוע את הפרסומות ברדיו שאין צורך לחסוך - אפשר גם שיפוץ של הבית וגם נסיעה לחו"ל להתאושש מהשיפוץ.

תפיסת המס כהחזר חוב להכרה או כהשתתפות בהוצאות שאפשרו את ההכנסה דורשת שינוי תודעתי משמעותי ביותר, אבל אין ספק שהוא אחד מהכדאיים ביותר להשקיע בו. להבין את התשתיות והחברה כהשקעה הפתוחה לפניך לשימוש וכל

שאת נדרשת הוא להשתתף בה באחוזים קטנים, היא תחושה טובה יותר לצאת ממנה לתשלום מס, וגם לדרוש ממי שהכנסתם גבוהה במיוחד לשלם חלקים גדולים ממנה. בנוסף, היא עשויה לפתח תחושת שייכות חברתית גדולה וטובה יותר.

ניתן אולי לאזכר כאן את הרעיון המקראי של היוכל. התורה מניחה שאי-שוויון מצטבר יכול לצאת מכלל שליטה, ולפיכך כל 50 שנה צריך "לאפס את השעונים" כדי לחזור לשוויון הודמנויות גדול יותר.

זה מפתיע ברגע הראשון כאשר חושבים על כך, אבל דווקא חברה קפיטליסטית מדגישה את התלות ההדדית בין בני האדם. לפי שיטה כלכלית זו כל אחד מתמחה ומתפרנס מתחום מאד צר. התמחות זו מאפשרת התייעלות מקסימלית של המערכת אבל משתמע ממנה שכל אחד תלוי לחלוטין בשאר האנשים לאספקת כל צרכיו. אי לכך מיסוי אינו גזל של פרי העמל אלא החזר חוב לחברה¹ שכן בלי התשתית הציבורית המשותפת לא יהיה כל יצור².

בזכות המיסוי הגבוה

משטר המיסוי הוא כלי להכוונת הפעילות היצרנית, וניתן להשתמש גם בו להגדלת השגשוג האנושי והשוויון. מיסוי גבוה על רווחי הון ומס על משכורות ענק הם כלים לדמוקרטיזציה של שוק ההון. מיסוי כזה מאזן את המערכת ומחליש את מעגלי ההצלחה למצליחים. כך גם מס שבח גבוה המוטל על רווחים הנובעים מפעילות ציבורית - לדוגמה עליה בערך של נכס פרטי כתוצאה מבנייה של תחנת רכבת חדשה או סלילת כביש. מכיוון שהרווח נובע ישירות מההשקעה הציבורית אין כל סיבה שהציבור לא יהיה שותף לרווחים. בנוסף, אם נכונה הטענה שמסים מקטינים פעילות כלכלית - הרי שרצוי להשית אותם על פעילויות שאנו מעוניינים להקטין את היקפן: לדוגמה, מס על שימוש קבוע בעובדים זמניים או מס על פליטת מזהמים.

כפי שכבר אמרנו, בעיה מרכזית של המאה ה-21 היא צריכה מוגזמת. שינוי במבנה מס ערך מוסף יכול לתרום לאיזון. מע"מ הוא מס בעייתי במיוחד מבחינה חברתית. אם מחשבים את גובה המס כאחוז מההכנסה הרי חלק ההכנסה שחוזר למדינה כמס מהשכבות החלשות הוא גבוה ביותר ביחס לשכבות אחרות. ניתן לשנות את מתכונתו של המע"מ ולהפכו להדרגתי: לבטל את המע"מ על מוצרים בסיסיים ועל שרותים חברתיים ולקבוע מס גבוה על מוצרי מותרות. זוהי דרך שבעת ועונה אחת תורמת להפנמת העלויות החברתיות והסביבתיות של מוצרי צריכה ומאזנת את מעגלי ההצלחה למצליחים³.

צידוק נוסף לכך שנדרש מיסוי גבוה היא המהפכה הטכנולוגית שכבר כיום יכולה לאפשר לאחוז קטן של האוכלוסיה לייצר את המוצרים הדרושים לכלל האוכלוסיה. זוהי מהפכה בתעשייה המקבילה למה שקרה לפני חמישים שנה בחקלאות, מהפכה שיכולה לשחרר את רוב האוכלוסיה מלעסוק ביצור מוצרים ואי לכך יכולה לאפשר לרבים לעסוק בחינוך, תרבות ורווחה. נובע מכך שהחברה כיום זקוקה יותר מכל למנגוונים שיאפשרו לחלק את פירות היצור לכלל האוכלוסיה. מנגוונים שיפנו את רווחי הייצור לרווחה חברתית.

עסקים חברתיים

ביקורת שאפשר למתוח על הגישה המוצגת כאן היא שהפניית כח העבודה של המשק לייצור מוצרים ציבוריים והרחבת ההוצאה ציבורית משמעותה חזרה

3. ואיל כריים

מס ערך מוסף מדורג ודיפרנציאלי הוא אחת הדרישות האולטימטיביות של השכבות החלשות, ובייחוד של האוכלוסייה הערבית, אוכלוסיה זו קורסת תחת נטל הגרעון המתמיד במאזן התשלומים של המשפחה, דבר אשר מגדיל את תחושת הניכור, אוכדן התקווה וחוסר האונים.

יש קהילות רבות בישראל שיתקשו להקים עסקים חברתיים, עמותות וקאופרטיבים שיחליפו את מדינת הרווחה. אין לבטל לדעתי את שירותי מדינת הרווחה הידועים לנו ממסגרות ועדת בן-שחר. יש צרכים בסיסיים, אותה רשת ברזל,

שחייבת להיות ממומנת על ידי המדינה כדי להגן על אזרחיה.

לעידן פחות דמוקרטי בו הממשלה פועלת בצורה פטרנליסטית וקובעת את סדרי העדיפויות. אך גישה זו אינה מציעה להעביר את כל משקל הכובד לממשלה אלא לשלב בייצור המוצרים הציבוריים את היזמות של העסקים והחברה האזרחית. המדינה צריכה לממן מוצרים ציבוריים אך אינה צריכה להיות תמיד המבצעת. אין בהכרח מודל אחד נכון לאספקת זכויות חברתיות, כמו חינוך, בריאות ורווחה. לכל אדם ולכל קהילה צרכים ורצונות אחרים. חשוב אפוא שהמערכות הציבוריות המשרתות את הציבור ייבנו בשיתוף עם הקהילות ובמימון של המדינה. בחלק מהשירותים הציבוריים רצוי לאפשר, לצד המודל המדינתי, מודלים שונים של הפעלה: עסקים חברתיים, עמותות קהילתיות או קאופרטיבים, כאשר המדינה מפקחת, מממנת ושומרת על השוויון¹.

יש הרבה דוגמאות מעוררות השראה לקהילות שיוצרות ערך רב לעצמן ולחברה בפעילות שאינה מאורגנת על ידי הרשויות. שיתוף פעולה בין הרשויות לקהילות יכול להעצים תהליכים אלו.

אופן פעולה זה עדיף לא פעם על המנגנונים המקובלים של מדינת הרווחה שכן במקום להפוך את חברי הקהילה למקבלי שירותים פסיביים, הוא מאפשר ליצירתיות ולידע המקומי לבוא לידי ביטוי ובכך להעצים את ההון האנושי וההון החברתי². חלק גדול מהעשייה יכול להיות מבוסס על עסקים חברתיים וחברות לתועלת הציבור. חתן פרס הנובל לשלום מוחמד ינוס מציע להקים מבחר גדול של עסקים שיהיו מאוזנים כלכלית אך לא ייצרו דיווידנדים כספיים לבעלי המניות, ובמקום זאת ישקיעו את כל הרווחים בקידום המטרות החברתיות והסביבתיות שלמען הוקמו – למשל הקטנת העוני או צמצום גזי החממה. יש כבר דוגמאות רבות ומוצלחות לעסקים חברתיים מרחבי העולם וגם דוגמאות אחדות מישראל.

זכות הקניין

העם דורש צדק חברתי היא הסיסמא של המאבק הציבורי. במערכת החוקית של מדינת ישראל אין חוק יסוד זכויות חברתיות. לעומת זאת לזכות הקניין יש מעמד חוקתי. מעניין לחזור ולבחון כיצד הפילוסופים שהשפיעו על החשיבה המדינית והמערכת החוקית בת זמננו הצדיקו את הקניין הפרטי. על פי ג'ון לוק, העולם הטבעי שייך לכל בני האדם. האדם יוצר ערך על ידי עיבוד הטבע וכך קונה לעצמו את הזכות להחזיק באותם דברים שהוא ייצר והשקיע. אדם קונה כך לעצמו זכות על חלקים מהטבע שהופכים לקניינו אך התנאי לזכות זו הוא שיישאר מספיק "טבע גולמי" לאחרים שיוכלו לנהוג כמותו. ברור שבימינו, בעולם צפוף, תנאי זה אינו מתקיים עוד. המערכת הכלכלית שלנו מבוססת על ניצול הולך וגובר של שירותי טבע בקצב שעולה על קצב התחדשותם. התוצאה היא שקצב היכחדות המינים הגבוה ומשבר האקלים ההולך ומחריף מעמידים בסכנה את עתידנו. יתר על כן הטכנולוגיה, וגם התפיסה הכלכלית הרווחת, מאפשרים לנו לגדר יותר ויותר משאבים שפעם היו פתוחים לכל – ולהעביר משאבים רבים מהתחום הציבורי לפרטי. כמובן שיש לכך השלכות רבות לגבי הצדק החברתי.

2. ואיל כריים

כאן המקום לנסות באופן

יצירתי לעודד את רוח ההתנדבות בקרב אוכלוסיות מיוחדות כמו האוכלוסייה הערבית, וליצור בקרבה מנגנון התנדבות עצמאי שיתחשב במאפייניה הייחודיים, ברגישות המתבקשת להגברת הלכידות ובתחושת השייכות בקרב בניה.

אכן, קריסת המחקר הטחור היא בעייה ידועה. מחקר כזה מגלם את המהות של המחקר המדעי - הוא זה שבוחן לעומק את עקרונות היסוד בבסיס קיומנו. אך כיום באוניברסיטאות, אנשי הסגל מחוייבים לגייס את הכספים למחקר בעצמם, ובדרך כלל

המקורות יהיו חברות מסחריות המעוניינות במחקר יישומי, כזה שיוכל להפוך בזמן קצר למוצר ויכניס כסף לחברה. כך תחומי מחקר שאינם ישומיים, או שדורשים מחקר לטווח ארוך, סובלים מתת תקצוב והמחלקות הולכות ומצטמצמות עד שנסגרות כליל.

כאמור, הכלכלה, כמו החוק, הומצאו על ידי גברים לטובתם של גברים. כך, מאה שנה אחרי שנשים רשאיות להשתתף בחיים הציבוריים, נשים הן בעלות אחוז אחד בלבד מכל הרכוש בעולם (לפי דו"ח האו"ם על נשים 2010). 99%

מהרכוש בעולם

נמצא בידי גברים, כך שכדאי לחשוב מחדש על זכות הקניין ועל האופן שבו אנחנו מגנים עליה.

התנאי השני על פי לוק הוא שהשימוש בקניין יהיה באופן כזה שיגדיל את הערך לחברה. גם כלל זה אינו מתקיים על פי רוב. כפי שראינו, אם בוחנים את מבנה המערכת הכלכלית כיום, הרבה מאד כסף זורם ליצור דברים שאינם נחוצים (ונדרשת תעשייה ענפה של פרסום על מנת לשכנע אנשים בנחיצותם) ולעומת זאת חסר מאד כסף לדברים הנחוצים יותר מכל: מיגור העוני, מערכת הבריאות, חינוך ושיקום הסביבה.

חלק עצום מכוח היצירה האנושי כיום מנווט על מנת לייצר מוצרי צריכה ולקיים את המערכת הפיננסית. למרות שהעולם הרבה יותר עשיר, המערכת מובנית באופן שמאפשר לייצר ערכים חברתיים, תרבותיים וסביבתיים רק באופן עקיף, ולכן קשה למצוא אפיקים לפתח את התרבות, את המדע הטהור¹, את העזרה לזולת, את השיקום של מערכות אקולוגיות ועוד הרבה מאד ערכים שבני האדם באמת ובתמים רוצים לתרום להם. רבבות אנשים משכילים וערכיים משקיעים את מיטב מרצם בדברים משניים כי אין להם ערוצים בהם ניתן לפעול ולהתפרנס מהדברים שחשובים להם באמת².

השיטה הכלכלית הנוכחית שוחקת את המוטיבציות החברתיות

הוגה הרעיון של השוק החופשי והיד הנעלמה, הכלכלן אדם סמית, הניח כמובן מאליו ערכים מסוימים של השחקנים בתוך השוק. הוא תמך בהוצאות ציבוריות לחינוך מפני שהוא האמין בחשיבותן של סולידריות חברתית ונורמות חברתיות. אפשר לטעון שערכים אלו שימשו כפיגומים לבנין הקפיטליזם. אלא שההרחבה המתמדת של השוק, ההרחבה של התחומים שבהם אנשים מתומרצים לפעול על סמך האינטרס האישי והרווח הכספי, משנה את הנורמות החברתיות, וככל שיותר אנשים מונעים על ידי ערכים אלו כך קשה יותר לחברה לספק שירותים המתבססים על ערכים אחרים. מדוע שאנשים מוכשרים ירצו להיות עובדים סוציאליים, מורים או רופאי משפחה בקופת חולים אם אפשר להרוויח את המשכורת השנתית של עובדים אלו בחודש כאיש פיננסי או הי טק? כך, כוחות היצירה של החברה נשאבים לאפיקים שאינם דווקא בעלי החשיבות החברתית או התרבותית הגדולה ביותר. למזלנו, רבים וטובים לא נותנים לתמריצים הכלכליים להרוס את המוטיבציה הפנימית שלהם וממשיכים ליצור ולתרום לחברה. אפשר לטעון שחלק גדול מה"טוב" שיוצר השוק מבוסס על עושר תרבותי שהצטבר בתקופות בהן הערכים היו שונים - וכסף לא היה המדד היחיד לכל. אך השיטה הכלכלית הנוכחית שוחקת את המוטיבציות והנורמות התרבותיות הללו וללא התמודדות עם מגמות אלו הקפיטליזם מכיל את זרעי ההרס של עצמו.

זהו אחד הכשלים הבולטים ביותר של המערכת הכלכלית הקיימת - ההנחה שהמניע המרכזי של בני האדם הוא הרווח הכספי³. יש מגוון עשיר של מוטיבציות הדוחפות בני אדם לפעולה: שאיפה לכוח, לעושר, להשפעה, לכבוד, וגם סקרנות, אמונה, משיכה ליופי, דחף ליצירה, אמפתיה, חוש צדק, אהבה ועוד. המפעלים האנושיים המופלאים ביותר הם תולדה של שילוב מוטיבציות. המוטיבציה לכסף

3. אביה ספיבק

בראבו!!!

פוטנציאל היצירתיות הטמון בהטרוגניות של החברה הישראלית מהווה
מנוף ליצירתיות לא קונבנציונלית המתבזבזת בשל הפרעות התנהגות של
החברה. דבר זה מחייב ריפוי יסודי תוך שינוי התפיסה הקיימת - מקבוצות

המתחרות אלה
באלה לקבוצות

המתמזגות אלה באלה. שינוי
כזה יוכל להשיא את ערך האדם
ואת רווחתו.

או לכוח אינה העיקרית ולבטח לא היחידה.

בחברה שלנו הרבה ערוצים לביטוי מוטיבציות אחרות חסומים, וכאשר מוצאים
דרכים לשחרר אותם או ליצור ערוצים חדשים מגלים פריחה מדהימה של יצירתיות.
אחת הדוגמאות הבולטות ביותר היא הוויקיפדיה. ב־1993 חברת מיקרוסופט יצרה
אנציקלופדיה אינטרנטית בשם אנקרטה. תמורת תשלום לא גבוה המנוי מקבל גישה
לעשרות אלפי ערכים מעודכנים כתובים בידי טובי המומחים. כמה שנים מאוחר
יותר, ב־2001, הופיעה מתחרה לאנקרטה: הוויקיפדיה - אנציקלופדיה אינטרנטית
המבוססת על מקור פתוח. הגולשים יוצרים את התוכן, עורכים ומתקנים אותו
והכל בהתנדבות. אין מודל עסקי, אין פרסומות. אין פרסומות. כיום יש בוויקיפדיה כ־15 מיליון
ערכים בכמאתים שפות, הנוצרים על ידי כמיליון גולשים רשומים ועוד רבים אחרים
שאינם טורחים להירשם. המידע חופשי לכל ומתעדכן כל הזמן, הטעויות מתוקנות
על ידי הגולשים. לפני כמה שנים המגזין המדעי המכובד נייצ'ר השווה מדגם
של ערכים מדעיים בוויקיפדיה למקביליהם באנציקלופדיה בריטניקה והתוצאה
הייתה שוויון. הוויקיפדיה הצליחה להגיע לאותה רמת איכות כמו הבריטניקה.
ב־2009 הוויקיפדיה ניצחה סופית והאנקרטה נסגרה בקול דממה דקה. מי היה
מנחש לפני עשרים שנה שבלי מודל המבוסס על כלכלת שוק ניתן ליצור כל כך
הרבה ערך (תרתי משמע)?

נקודה נוספת חשובה ביותר היא בזבוז פוטנציאל היצירה. כדי שיצירתיות תבוא
לידי ביטוי צריכים להיות התנאים המתאימים, בדיוק כפי שזרע בעל תכונות גנטיות
מעולות לא יצליח להתפתח בלי מים, שמש ואדמה פורייה כך מספר עצום של
אנשים יצירתיים אינם זוכים כיום לתנאים המאפשרים לכישרונם **לפרוח**.
ההצעה לנצל את הגידול העצום בידע וביכולת הטכנולוגית על מנת להגדיל את
ההוצאה הציבורית יכולה לאפשר שוויון הזדמנויות אמיתי וגם הקמת ערוצים
חדשים ליצירה האנושית.

מעין סיכום - מדינת ישראל מילדות לבגרות:

מדינת ישראל קמה מיזמות של פרטים ומכוחן של קהילות. המורשת התרבותית
שימשה מנוע רב עוצמה לצינונות. הרבה אנשים חברו יחד על מנת לבנות את
המדינה הצעירה. נשים לרגע בצד את הבעיות הרבות - מדינת ישראל היא סיפור
הצלחה גדול, איך נוצר סיפור ההצלחה הזה?
עוד לפני קום המדינה יוזמות אישיות וקהילתיות הן שיצרו את התשתית: תחיית
השפה העברית, הקמת ישובים, הקמת מוסדות חינוך ועזרה הדדית, תנועות נוער,
מוסדות ציבור ועוד ועוד. בשלב הראשון הייתה השקעה מאד גדולה של המגזר
הציבורי ביצירת מוצרים ציבוריים וצמיחה מהירה בעושר הציבורי: תשתיות, מערכות
חינוך, מערכת בריאות, המוביל הארצי, תעשייה בבעלות המדינה ומוסדות תרבות.
בשלב השני היתה הרחבה גדולה של המגזר העסקי, תהליכי הפרטה, צמיחה
מהירה בעושר הפרטי, הרחבה גדולה של המגוון של מוצרי צריכה.

הטיעון, כשלעצמו, הוא טיעון חשוב, אבל הצגתו הטכנית קצת מטעה. מערכת החשבונות הלאומיים היא מערכת כפולה: בצדה האחד, מוצג התל"ג כסכום של צריכה פרטית, צריכה ציבורית, השקעות, וייצוא, פחות היבוא והבלאי. מצד שני, מוצגת

ההכנסה הלאומית, השווה לתל"ג בגודלה, והיא צירוף של סך ההכנסות הכספיות במשק. ההוצאה על חינוך נרשמת היום כצריכה ציבורית, אבל בדיונים רבים מתייחסים אליה כאל "השקעה ציבורית", כך שהבעיה היא בעית סמנטיקה ואופן מיון של החשבונות הלאומיים. אפשר וראוי לחשוב על פתרונה. ההכנסה מחינוך, שאינה מוצגת בשום מקום בצורה ישירה, היא ה"תשואה על ההון האנושי". אומדים אותה במחקרים שונים, אבל היא אינה נמדדת ישירות. לכן היא מתחבאת בחשבונות הלאומיים בתוך הכנסות שונות הנמדדות במשק (למשל, הכנסה ממכירת מוצרי היי־טק) אבל לא כסעיף בפני עצמו. בגו, לעומת זאת, אפשר למדוד באופן פשוט וישיר את ההשקעה הפרטית ואת ההשקעה הציבורית להפקתו. במקביל, אפשר גם לדעת מהי ההכנסה הנובעת ממכירת הגז.

עוד נקודה חשובה היא עבודות הבית והטיפול בילדים. לפי ארגון העבודה הבינלאומי, אילו עבודות הבית והטיפול בילדות/ים היו נספרות בחשבונות הלאומיים של כל מדינה, הערך הכולל של התמ"ג העולמי היה גדל ב 25%-30%.

כל העבודה הזאת היא עבודה שקופה, לא נספרת, לא מוכרת לצרכי מס, ביטוח לאומי, פנסיה וכל חישוב כלכלי אחר, ורובה ככולה נעשית ע"י נשים. כלכלה חדשה חייבת למצוא דרך לחשב את העבודה הזאת ולהכיר בערכה, לתגמל עליה ולחלק אותה בין גברים ונשים.

זהו השלב שבו אנו מצויים כיום אך המדיניות הנוכחית אינה מצליחה לייצר אופק לצעירים. צעירים רבים חשים שאין סיכוי שהם יצליחו לקנות דירה או למצוא עבודה טובה, גם קרנות הפנסיה בבעיה. הפערים בחברה גדלו מאד. המדינה כיום הרבה יותר צפופה, אין לאן להמשיך להתרחב, פינות החמד נעלמות, הזיהום גדל ופוגע בבריאות. לא מעט מתהליכי הפיתוח פגעו קשות בנחלת הכלל הטבעית והחברתית.

ב"תקופת הילדות" של המדינה הייתה השקעה ציבורית נרחבת אך סבלנו ממחלות ילדות רבות שאיננו רוצים לחזור וללקות בהן. מדיניות "גיל ההתבגרות" של המדינה שחררה כוחות יצירה רבים אך במקביל יצרה פערים עמוקים והיא לוקה במחלה האופיינית לגיל זה – חוסר התייחסות להשלכות לטווח הארוך. בגיל 64 מדינת ישראל כבר הגיעה לבגרות ולבשלות. אנחנו חייבים לשאול את עצמנו איך בונים כלכלה בוגרת, כלכלה מקיימת, כלכלה שאינה מתפתחת על חשבון דלדול נחלת הכלל? איך בונים כלכלה שפותחת ערוצים לייצור הדברים החשובים לנו כאזרחים ולא רק לייצור הדברים שאנו מוכנים לקנות כצרכנים? איך בונים כלכלה שמעודדת את היצירתיות של כולם?

רשימה בלתי ממצה של תריסר המלצות לכיוון בניה של כלכלה דמוקרטית ומקיימת

1. עושים חשבון נכון

החשבונאות הלאומית כיום אינה סופרת את הידלדלות נחלת הכלל, וגם לא את טיפוחה. השקעות בחינוך נרשמות בטור ההוצאות ואילו ההכנסות מהגז שנתגלה במאגרים ליד ישראל בטור ההכנסות¹. כלכלה מקיימת משנה את התמונה: הוצאות לחינוך הן השקעה לטווח ארוך, לעומת זאת, הגז הוא משאב מתכלה וצריך לספור לא רק את ההכנסה משאיבתו אלא גם את הירידה בהכנסות העתידיות כתוצאה מהתרוקנות המאגר. כיוון זה צובר כיום תאוצה עולמית. נשיא צרפת לשעבר סרקוזי, למשל, הקים ועדה ברשות חתן פרס הנובל ג'וזף שטיגליץ, שמציעה מדדים חדשים לביצועים כלכליים והתקדמות חברתית של מדינות, וה־OECD יצר לאחרונה את "מדד החיים הטובים יותר"².

2. חיים מהעודפים ולא מדללים את הקרן

כלכלה מקיימת יוצאת מנקודת מוצא שהשגשוג האנושי בכל דור ודור נשען על התשתית הטבעית, התרבותית והפיזית שהשאירו הדורות הקודמים. על כן מוטלת עלינו החובה להשאיר לצאצאים עולם במצב טוב לפחות כמו העולם שקיבלנו. כפי שנאמר: "לא קיבלנו את העולם במתנה מהורינו אלא בהשאלה מילדינו". הקרן היא העושר הטבעי והעושר מעשה ידי אדם שנצבר במשך הדורות. עושר זה יכול לאפשר לנו לייצר שטף של מוצרים ושירותים לרווחתנו מבלי לדלדל את הקרן. ניקח לדוגמה את המקרה של הגז. על פי תפיסה זו הגז אינו שייך למשקיעים אך גם אינו שייך באופן בלעדי לאזרחים, הוא שייך גם לדורות הבאים. השימוש בגז בדור

יש לזכור כי לפני הקמת המדינה ב'48' היה שלב של הקמת המדינה שבדרך, שבו נוסדו חברת העובדים ובנק הפועלים שנועדו לספק עבודה וכסף. מה שקרה לשני הגופים הללו הוא מה שקרה באופן כללי למדינת ישראל. יש לחזור לשלב של הקמת המדינה מחדש ולהקים את המוסדות הללו, הפעם כדי שבאמת יפעלו לצורך שלשום נוסדו.

איני חושב שבשנת 2012 ניתן לתמוך באופן אמין בהגדלה משמעותית של ההשקעה הציבורית מבלי להתייחס לצורך בשירותים ציבוריים יעילים יותר. אכן, ישנם תחומים של השירות הציבורי שמצויים בתת-השקעה ניכרת (שכר המורים,

העובדים הסוציאליים והרופאים המתמחים, למשל). אך כולנו יודעים שבשירותים הממשלתיים ישנם גם תחומים שבהם קיים בזבוז רב וחוסר יעילות על סף השחיתות. הגדלת ההוצאה ללא רפורמה עלולה להוביל להתדרדרות בדרכן של יוון וספרד. בדומה לקלינטון ולבלייר בשנות ה-90, על הפרוגרסיבים לתמוך ברפורמה של המגזר הציבורי כתנאי לשיפור השירות הציבורי לכולם.

הנוכחי מקנה לנו רווחה ועלינו להשתמש בחלק מהרווחים על מנת לבנות תשתיות לאספקת אנרגיה מתחדשת שתחליף את המשאב המתכלה.

3. רפורמה של המערכת הפיננסית והקמת מוסדות פיננסיים לתועלת הציבור
מערכת פיננסית מתפקדת היטב חיונית לבריאותו של המשק. אופן מתן האשראי במשק, בראש ובראשונה על ידי הבנקים, הוא הגורם המרכזי המגדיל את הפערים בחברה ומפנה פעילות עסקית למקסום הרווח הפיננסי של בעלי השליטה במקום למקסום הרווח לכל בעלי העניין. המערכת הפיננסית שייכת לציבור והיא צריכה להיות מנוהלת במקצועיות ובהוגנות לטובת הציבור בכללותו. צריך לפעול לרפורמה במערכת הפיננסית מתוך ניסוי וטעייה של יוזמות ממשלתיות ומקומיות, ומתוך דיון ציבורי רחב שיפרוץ אל מעבר לשיח הכלכלי ה"מקצועני", ויערב תובנות מתחומי דעת שונים. דמוקרטיזציה של המערכת הפיננסית היא הבסיס לכלכלה עם פנים אנושיות.

4. הגדלת ההוצאה הציבורית ושיתוף פעולה מגזר ציבורי ואזרחי

בעשורים האחרונים ההוצאה הציבורית לנפש כאחוז מהתוצר - יורדת. כתוצאה מכך המדינה אינה משקיעה די טווח הארוך, בחינוך, בריאות, תרבות, רווחה, סביבה ועוד. הגדלה ניכרת של ההוצאה הציבורית בתחומים אלו תאפשר מניעת בעיות לפני היווצרותן ותחסוך כסף רב בעתיד. יש לפעול לגיוון ניכר של דרכי הפעולה להשקעה בתחומים אלו על מנת לאפשר ליצירתיות, ליזמות ולידע המקומי לבוא לידי ביטוי. יש לאפשר לקהילות השונות לספק את צרכיהן החברתיים בצורה של עמותות קהילתיות, קואופרטיבים ועסקים חברתיים, תוך פיקוח, סיוע ומימון של המדינה.

5. השקעה בחינוך ובמיוחד בגיל הרך, בתשתיות לאנרגיה מתחדשת, תחבורה ציבורית, חקלאות בת קיימא ושיקום מערכות אקולוגיות

על המדינה לווסת את ההשקעות לתחומים שתורמים ויתרמו לשגשוגה של החברה. הסטה של הפעילות הכלכלית לכיוונים אלו יכולה להיעשות הן על ידי השקעה ציבורית והן על ידי מתן תמריצים ליצירת עסקים חברתיים, כלומר עסקים כלכליים שמקדמים מטרות חברתיות-סביבתיות באמצעות השקעת רווחיהם לקידום המטרות.

6. איזון מעגלי ההצלחה למצליחים

מעגלים של הצלחה למצליחים הם מערכות משוב חיובי המחזקות את עצמן. ככל שחברה עסקית מצליחה יותר כך היא צוברת יותר כסף, דבר שמאפשר לה לקנות עוד אמצעי יצור, לצבור עוד כסף וכך הלאה. כל עוד הדבר נעשה במידה זהו לב ליבו של השוק - מי שיותר יעיל הוא זה שמצליח. אך אם אין מנגנונים של איזונים ובלמים, מספר חברות מגיעות לממדים כאלו שמדד ההצלחה משתנה ונוצר מצב בו מי שמצליח אינו מי שיעיל, חדשני או יצירתי, אלא מי ששולט בשוק. מערכת

אינני מסכים! אני [תומך בשכר בסיסי שיתנה בעבודה או בשירות לקהילה, אך לא בשכר שאינו מותנה בדבר. נראה לי שיש כאן אי-הסכמה בסיסית בנוגע לטבע האדם. האמונה שלפיה הענקת כסף בחינם תהפוך בהכרח אנשים לתורמים יצירתיים ונדיבים לחברה - נראית לי אוטופית. העבודה והתחושה שהרווחת את לחמך בעשיית דבר-מה מועיל מייצרת תחושה בסיסית של כבוד אנושי.

חסרה כאן התייחסות לחינוכותו של השכר הבסיסי לנוכח מצבו של שוק העבודה, על הריבודיות שבו וההדרה של אוכלוסיות מסוימות ובעיקר לאור שאלת המאקרו: מה עושים בעולם העבודה כשהעבודה נגמרת, כשהייצור עובר למדינות עולם שלישי או שנעלם לגמרי (בגלל טכנולוגיה ומיכון) ורמת האבטלה המבנית נשארת גבוהה, ואין צפי שהיא תרד.

המאפשרת מעגלים של הצלחה למצליחים ללא בקרה אינה מותירה סיכוי לכל האחרים. כך נוצר המצב שבו מעטים שולטים במשק הישראלי. לכן על המדינה לפרק את פירמידות השליטה, להגביל את רמות המינוף של חברות, לפעול בחיטות נגד מונופולים, קרטלים ומונופסונונים, לתת העדפה ברורה לעסקים קטנים ובינוניים במכרזים ובתנאי האשראי, ולהטיל מיסוי גבוה על העשירים ביותר.

7. הנהגת שכר בסיסי לכל (basic income)

שכר בסיסי (basic income) הוא סכום כסף המוענק לכל אזרח ללא תנאי מוקדם שבו להבטיח קיום בסיסי לכלי. הרעיון הוא שכחלק ממימוש העיקרון של כבוד האדם, על החברה לדאוג שכל אחד יקבל את התנאים הבסיסיים שיאפשרו לו תנאי פתיחה להיות אזרח פעיל ותורם. הטענה היא ששכר בסיסי יתרום ליצירת חברה שיויונית וצודקת יותר, יאפשר לאנשים לפעול ולתרום לחברה מחוץ לכלכלת הכסף וישחרר כוחות יצירה פוטנציאליים רבים². אנחנו מציעים לנסות להנהיג שכר בסיס כפיילוט במספר קטן של ישובים ולבחון את ההשפעה על מיגור העוני ועל התרומה של האזרחים לחברה³.

8. מיסוי הרעין ולא הטובין

משטר המיסוי הוא כלי להכוונת הפעילות היצרנית, וניתן להשתמש גם בו להגדלת השגשוג האנושי והשוויון. למשל, מיסוי גבוה על רווחי הון ומס על משכורות ענק הם כלים לדמוקרטיזציה של שוק ההון. מיסוי כזה מאזן את המערכת ומחליש את מעגלי הצלחה למצליחים. בנוסף, אם מסים מקטינים פעילות כלכלית - הרי שרצוי להשית אותם על פעילויות שאנו מעוניינים להקטין את היקפן: לדוגמה, מס על שימוש קבוע בעובדים זמניים או מס על פליטת מזהמים⁴. גם הפיכת מע"מ להדרגתי - ביטול המע"מ על מוצרים בסיסיים ועל שרותים חברתיים וקביעת מס גבוה על מוצרי מותרות - יוכל לתרום לכך.

9. בניית מערכות יצור מחזוריות

ניתן לבנות מערכות כלכליות המשתלבות במערכות האקולוגיות והמקדמות את רווחת ובריאות העובדים. הטכנולוגיה יצרה חלק גדול מהבעיות האקולוגיות שאנו ניצבים בפניהן כיום אבל לטכנולוגיה גם חלק מכריע בפתרונות. הטבע פועל במחזוריות, רוב מערכות הייצור שלנו כיום פועלות בצורה קווית, כלומר לוקחות משאבים מהטבע ומחזירות פסולת. בטבע הפסולת של יצור אחד היא המזון של יצור אחר. ניתן לבנות גם את מערכות הייצור שלנו כך שהפסולת של תהליך ייצור אחד תהיה חומר הגלם של תהליך ייצור אחר. זו אינה אוטופיה - יש כבר דוגמאות לתהליכי ייצור מעגליים כאלה המתוכננים "מעריסה-לעריסה" במקום התהליך הקווי הרגיל המתוכנן "מהעריסה מהר לקבר".

על פניו, רעיון מקסים, אבל חסר לי פירוט על הרצינות הכלכלי שלו - איך זה עובד ומה ההבדל בינו לבין הבטחת הכנסה בעצם? האם בנוסף לשכר הבסיסי הזה מקבלות משכורת? האם אין סכנה של אבדן המוטיבציה לעבוד כמו שקורה לפעמים עם קצבאות? במה זה שונה מרעיון הקיבוץ ואיך מונעים את הקריסה הכלכלית שקרתה לקיבוץ?

זה כמובן נשמע טוב, אבל במחשבה נוספת - מה זה אומר, בעצם? ברוב המקרים - זיהום הוא תוצר נלווה של דברים חיוביים, כמו ייצור. במקרים שזה לא כך, או במקרים בהם הזיהום עובר את הסף הנסבל, הכלי הנכון לטפל בו הוא אכיפה פלילית, ולא מיסוי.

אמנות, תרבות ובילוי הם המצרך החשוב ביותר לעיצוב עמוד השדרה של החברה שאנו מורישים לדורות הבאים. מצרכים אלו הולכים ונעלמים בקרב האוכלוסייה הערבית, דבר אשר מטלטל את עתידה ומגביר את תחושת התסכול שלה, ומכאן

צומחות להן על קרקע פורייה זו קבוצות קיצוניות שממלאות את הואקום התרבותי. מצד שני, האמנות והתרבות הן קנה מידה חשוב להיכרות בין העמים וליצירת יחסי אמון.

10. טיפוח כלכלה מקומית

כפי שאבות הדמוקרטיה המודרנית הזהירו מפני ריכוז כוח בידיים מועטות וטענו שיש לחלק את הסמכויות כך שכל החלטה תתקבל ברמה המתאימה לה, ממנהלת השכונה או הכפר ועד אמנות בינלאומיות, כך גם בכלכלה יש למצוא את קנה המידה המתאים לסוגי פעילויות שונים ומה שניתן לבצע בצורה יעילה וטובה ברמה המקומית חשוב שישאר בה.

קנה המידה המקומי הוא קנה מידה שמאפשר לנו להכיר את המערכת בה אנו חיים, קנה מידה שמאפשר לנו להכיר את האנשים החיים איתנו וליצור יחסי אמון. זהו קנה מידה שמאפשר לנו להתאים את קצב ההתנהלות שלנו לקצב ההתחדשות של המערכות האקולוגיות. זהו קנה מידה שמאפשר להיחלץ מתרבות הצריכה ולבנות איכות חיים מקומית ושמחת חיים. חיים בהם למבוגרים יש פנאי לבלות עם הילדים, ופנאי ליצור קהילה, אמנות ותרבות במקום רק לצרוך אותם. בקיצור קנה מידה שמאפשר לנו לפעול על פי השכל הישר, נטיית הלב והרצון הטוב¹.

עסקים קטנים ובינוניים מספקים בישראל את מירב מקומות העבודה. לעסקים קטנים יש תרומה גדולה בשבירת הניכור של החיים המודרניים, ויצירת זירה נוספת להיכרות בין אנשים².

11. הקמת זירה ציבורית לדיון ערכי במדיניות הכלכלית

כלכלה אינה מדע מדויק. לערכים יש משקל רב בהכרעה בשאלות הכלכליות. המחאה הראתה עד כמה המערכת הפוליטית בארץ לא היתה קשובה לציבור. אנו מאמינים שהדרך להגיע להכרעות ציבוריות נבונות היא דרך דיון ציבורי מעמיק. אנו מציעים להשקיע בפיתוח של טכנולוגיות מתקדמות המאפשרות דיון אזרחי שיכולות לשפר את תהליכי קבלת ההחלטות³.

12. לקיחת אחריות על נחלת הכלל העולמית

אוכלוסיית ישראל היא רק פרומיל מאוכלוסיית כדור הארץ ולכן תרומתנו לטביעת הרגל האקולוגית העולמית קטנה. אבל בממוצע לאדם תרומתנו גבוהה. מדינה ישראל צריכה לא רק להצטרף לאמנות הבינלאומיות ולקחת על עצמה מחויבות להקטנת פליטות גזי החממה, אלא להצטרף ולהיות חלוצה בין מדינות העולם בבניית מודלים יצירתיים חדשנים המובילים להסכמים בינלאומיים הוגנים ובני קיימא⁴.

טיפוח כלכלה מקומית ועסקים קטנים, בנוסף להגבלת הגודל של עסקים, חברות ורשתות. שוב, נדרשת רגולציה שלא תאפשר לגדולים לבלוע כל עסק קטן ובינוני שעושה משהו דומה להן.

יופי של רעיון!!!

קראתי בעניין רב. פסקאות מסוימות קראתי פעם ועוד פעם ועוד פעם כדי שאוכל לגשר ביני לבין הטיעון הכלכלי שבתוך הקופסה. טקסט מעורר מחשבה ומאתגר.

Shaharit **עשורית**
سَحَرِيَّة

מכון חשיבה לפוליטיקה חדשה

shaharit.org.il